

Osterwald svájci reformátor, híres hitszónok, főként szülővárosában Neuchâtelben (Neuenburg) működött.³⁹ Nemesi származású, Saumurben és Genfben tanult, filozófiát Orléansban és Párizsban hallgatott. Az ún. svájci triumvirátus legismertebb tagja, jelen művével egy új liturgiát teremtett meg.⁴⁰ Könyvének Magyarországra kerüléséről nem találtam adatot.

OJTOZI ESZTER

Rövidítések

- MÉL = *Magyar Életrajzi Lexikon*. I–II. Bp. 1967–1969.
 PETRIK = PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. I–III. Bp. 1888–1891.
 RMSZ = *Régi magyarországi szerzők*. Összeáll. PINTÉR Gábor. Bp. 1989.
 SZINNYEI = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp. 1891–1914.
 ZOVÁNYI = ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977.

Bessenyei és a sajtó. Bessenyei György írói fellépése egybeesik a hazai sajtó felvilágosodás kori kezdeteivel és kibontakozásával. Igaz, hogy a hetvenes években még csak német nyelvű újságunk volt (*Pressburger Zeitung*), de 1780 januárjától már megindult a magyar hírlapirodalom is, az évtized végétől pedig már magyar folyóiratok is megjelentek. A szakirodalomban még senkinek sem tűnt fel, hogy mindezek ellenére miért volt az író és a sajtó kapcsolata viszonylag meglehetősen laza, noha a korabeli magyar lapok többsége Bessenyei programjához hasonlóan síkra szállt a magyar nyelv és kultúra kiműveléséért és számos íróval is kapcsolatba került. A kérdés megválaszolása céljából érdemes áttekinteni legalább azokat a gyér nyomokat, amelyek az írónak a korabeli lapokhoz fűződő viszonyáról tanúskodnak.

Az első, vele kapcsolatos híradás a *Pressburger Zeitungban* jelent meg 1773-ban, abból az alkalmából, hogy a pozsonyi Landerer nyomdában megjelent Bessenyeinek az a fordítása, amelyet Mária Terézia kívánságára készített.¹ (*A Szent Apostol Tamás mint ellene állhatatlan bizonysga a Jesus Kristus istenségének*). Michael Landerer a saját kiadásában megjelent újságban tájékoztatni akarta olvasóit új kiadványa megjelenéséről. Az új könyvekről megjelent rövid híradásoktól eltérően azonban némileg részletesebb lett ez a közlemény, mert kitért Bessenyei bevezetésének a fontosabb megállapításaira is. Külön kiemelte a recenzió a fordítónak azt az állítását, hogy az akkor még református író – noha egy katolikus pap – miként később megállapítást nyert: P. Jordan Simon Ágoston-rendi prédikátor – hitvédelmi prédikációját fordította le, de az ajánlható minden keresztény, tehát a reformátusok számára is. A hírlapi ismertetés a mű tartalmi értékei mellett még kiemelte a fordítás nyelvi és stílári értékeit is. A szerző nem volt megadva, valószínű, hogy az a Kollár Ádám lehetett, aki már korábban Mária Terézia számára is véleményezte a fordítást.²

A hetvenes években megjelent több Bessenyei-mű egykori sajtóvisszhangjáról nincs tudomásunk. Az abban az évtizedben napvilágot látott drámai, történeti munkái és nagyjelentőségű művelődéspolitikai írásai megjelenése idejében még nem voltak magyar nyelvű lapok, bizonyára ez is szerepet játszott a visszhangtalanságban.

³⁹ HAUCK Albert: *Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche*. XIV. Leipzig, 1904. 516–518.

⁴⁰ LÉONARD, Émile G.: *Histoire générale du protestantisme*. III. Déclin et renouveau. Paris, 1964. 53.

¹ *Pressburger Zeitung* 1773. jún. 9. 46. sz.

² KÓKAY György: *Egy Bessenyei-mű sajtóvisszhangja 1773-ban*. = MKsz 1983. 182–184.

Ugyanakkor feltűnő, hogy az 1780-ban megjelenő első magyar nyelvű újság megindítója, Rát Máttyás is hallgat Bessenyeiről, noha nyelvi, kulturális és felvilágosodás-programja nagyon hasonlított az övéhez. Ez annál inkább furcsa, mert Rát szerkesztői tevékenységének három éve folyamán mintegy ötven magyar író és tudós tevékenységéről tett említést a lapjában, de ezek között Bessenyei nevével nem találkoztunk. E rejtélynek egyik lehetséges magyarázatát talán Bessenyei 1779-ben bekövetkezett vallásváltoztatása adhatja, ami a protestánsok körében kedvetlenül visszhangot keltett; és Rát evangélikus lelkész volt.

Még Bessenyei bécsi tartózkodása alatt, 1781-ben viszont már élénk visszhangra talált, meghozzá egy tekintélyes bécsi folyóiratban, Bessenyei egyik munkája. Ez a munka ráadásul formailag maga is folyóirat volt, az író egyetlen ilyen műfajú kiadványa, amelyről csak újabban nyertünk tudomást.³ Az 1781-ben Bécsben kiadott és hét számot megért lap, amely *Der Mann ohne Vorurtheil* címen látott napvilágot, – átvéve Sonnenfels korábbi folyóiratának a címét – egy tekintélyes bécsi folyóirat, a *Realzeitung* részéről beható és elismerő kritikái fogadtatásban részesült.⁴ A két számban folytatásokban megjelent cikk örömmel fogadta Bessenyei folyóiratát, noha nem értett egyet az író minden állításával. A lap egyik későbbi számában a megbírált szerkesztő választ olvashatjuk, amelyben értékeli kritikusa tárgyilagos véleményét, noha hangsúlyozza az ízlések különbözőségét is. Végülis elismerően ír a *Realzeitung* kritikájáról, és a cikkét úgy írja alá: „Georg V. Bessenyei Kustos der k.k. Bibliothek”. Ebből lehetett egyértelműen bizonyítani, hogy a névtelenül kiadott folyóirat szerkesztője Bessenyei volt.⁵

Noha az író maga írta lapja minden cikkét, mégis igazi folyóirat volt Bessenyei lapja. Aktuális tartalma, időszakos megjelenése és a korabeli folyóiratokra jellemző tagoltsága miatt egyértelmű, hogy időszaki sajtóterméknek számított.

Tulajdonképpen volt Bessenyeinek egy korábban megjelent munkája, amely némileg megközelítette a folyóirat műfaját. Ilyennek tekinthető az 1779-ben kiadott *A Holmi* című kiadványa, amelynek már a címe is a periódikákra jellemző tartalmi sokszerűsége utal. Jellemző, hogy az egyik német nekrológban *A Holmi* német fordítása „Magazin”, a kor folyóiratainak az elnevezése volt.⁶ Igaz, hogy a mű – akárcsak a *Der Mann ohne Vorurtheil* esetében – valamennyi írása Bessenyeitől származik, és nem jelent meg több füzet belőle, bár voltak kéziratban maradt előzményei illetve változatai, mégis az összeállítás tartalma emlékeztet a folyóiratok cikkekre való tagoltságára. Megtalálhatók a kiadvány vége felé a folyóiratokra annyira jellemző könyvkritikák is, sőt az ezeket szinte provokáló „Penna-csata” című írás.

Mindezek ellenére kétségtelen, hogy Bessenyei nem tekintette a folyóirat műfaját olyan hatékony irodalomszervező és kommunikációs eszköznek mint a kor számos magyar írója, így pl. Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Péczeli József, Kármán József vagy Révai Miklós. Pedig Bessenyei munkáival nagyrésztben hozzájárult a magyar publicisztikai stílus kifejlesztéséhez és tudatos is törekedett a közérthető írásmód kialakítására. Hatni is akart a nem kellően művelt rétegekre, de úgy látszik ennek eszközül a folyóiratok helyett a rövid, szinte röpirat-szerű kiadványokat találta megfelelőbbnek.

Érdekes, hogy a pozsonyi *Magyar Hirmondó*, amely első három évfolyamában nem írt Bessenyeiről, az író Bécsből való távozása után, amikor Révai Miklós lett a szerkesztő, egyszerre

³ KÓKAY György: *Bessenyei György ismeretlen folyóirata*. = ITK 1967. 25–34., és Uő.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1983. 9–20.

⁴ *Realzeitung oder Beyträge und Anzeigen von Gelehrten und Kunstsachen* 1781. jún. 14. és jún. 21.

⁵ KÓKAY György: *Bessenyei György levele a Realzeitung szerkesztőjéhez*. = MKsz 1967. 164–167.

⁶ *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume* 1811. aug. 8. 248.

melegíteni kezdi a nevét. Már bevezetőjében is Bessenyei programjára hivatkozott, a nyelvművelés szempontjából csakúgy mint egy nyelvművelő társaság létrehozása tárgyában: egy néplappá és így nagypéldányszámú újsággá való kifejlesztésével a lap nyereségét szerette volna a társaság céljaira felhasználni. Egyébként idézett Bessenyei *A filozófus* című vígjátékából, mégpedig azt a részt, ahol Pontyi személyében a tájékozatlan nemest jellemezte az író, hozzáfűzve, hogy „rólad is szól a mese, jó sógor”, aki szintén tudatlan és tájékozatlan vagy a világ folyását illetően.⁷

Révai kényszerű eltávolítása után már ismét alig találkozunk a magyar lapokban Bessenyei nevével, egészen addig, amíg az 1788-ban megindított első magyar nyelvű folyóiratban, a *Magyar Museum*ban, a Bessenyeihez közel álló, a nemesi ellenállás egyik vezető személyisége, Batsányi János róla szóló cikke meg nem jelenik.⁸ Ebben a *Magyar Museum* szerkesztője Bessenyeiről az úttörő elődnek kijáró tisztelettel írt, akit a szerencsétlen körülmények falusi magányosságra és hallgatásra kárhoztattak.

A továbbiakban, a kilencvenes évek első felében a már némileg irányzatok szerint tagolódó magyar sajtó képviselői közül a felvilágosult nemességhez közel álló bécsi *Magyar Hirmondó*ban találunk a visszavonultan élő íróval kapcsolatban híreket, közleményeket. Így pl. Bessenyei alapvető gondolatainak az elterjedtségét mutatja a *Magyar Hirmondó* 1792 május 18-i számában olvasható közlemény, amely egy bizonyos Gábor Ferenc professzor beszédéről szól. Ebben a szónok az anyanyelv fontosságával kapcsolatban csaknem szó szerint idézi Bessenyei gondolatmenetét.⁹ Ugyancsak ez év derakán olvasható a lapban egy beszámoló *A filozófus* című Bessenyei-vígjáték 1792 június 4-i előadásáról Kelemen László budai játékszínében. Az újság szerint e darab „inkább ismeretes Pontyi mint Filozófus név alatt.”¹⁰ A bécsi magyar újság 1794-ben pedig arról adott hírt, hogy Varga Márton komáromi tanító Bessenyei „Galant levelei”-t készül kiadni, főképpen a „Szép nemnek gyönyörködtető időöltésére.”¹¹

Ha Bessenyei életéről, munkásságáról meglehetősen szűkszavúan és elszórtan adott hírt a magyar sajtó, halálát követően mindkét létező magyar nyelvű újság a pesti *Hazai 's Külföldi Tudósítások* és a bécsi *Magyar Kurír* is nekrológban vett búcsút tőle. Sőt két német nyelvű lap: az *Allgemeine Literatur Zeitung* és az *Annalen der Literatur und Kunst in dem Österreichischen Kaiserthum* is bő megemlékezést közölt Bessenyeiről és munkásságáról.¹²

Míndezek után, ha felelni akarunk eredeti kérdésünkre Bessenyei és a sajtó viszonyát illetően, a következőket állapíthatjuk meg. Maga az író, úgy látszik, nem tartotta a sajtót annyira jelentős kommunikációs eszköznek mint egyes kortársai. Az újságokat bizonyára a napi aktualitásokhoz való kötöttsége miatt értékelte kevesebbre, hiszen az ő mondanivalója kapcsolódott ugyan kora kérdéseire, de sokkal általánosabb, elméletibb, filozófikusabb módon. Bár e beállítottsághoz a folyóiratok megfelelő sajtótermékeknek tűnhettek volna: maga is próbálkozott ilyenekkel, de valójában témáihoz alkalmasabbnak találhatta azokat a rövidebb-hosszabb, röpirat-szerű munkákat, amelyeket egy-egy témája kifejtésére választott.

⁷ KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 1780–1795*. Bp. 1970. 203.

⁸ BATSÁNYI [János]: *Bessenyei Györgyről és annak munkáiról*. = *Magyar Museum* 1788/89. 106–133., és *B. J. összes művei*. Kiad. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. II. 1. köt. Bp. 1960. 135–140.

⁹ *Magyar Hirmondó* 1792. I. 718.

¹⁰ *Magyar Hirmondó* 1792. I. 821–822.

¹¹ *Magyar Hirmondó* 1794. I. 597–598.

¹² *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1811. jún. 8. 335–336., *Magyar Kurír*, 1811. jún. 21. 603–604., *Allgemeine Literatur Zeitung* 1811. 274. sz. és *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthum* 1811. 244–248.

Ami a róla szóló korabeli sajtóközlemények hiányosságát illeti, tapasztalhattuk, hogy voltak érthetetlen hallgatások és viszonylag gyakoribb vele kapcsolatos közlemények. Ilyenek előfordultak főként Révai Miklós szerkesztői tevékenysége alatt és a bécsi *Magyar Hirmondó* esetében. Ha még figyelembe vesszük Batsányi Jánosnak a *Magyar Museum* első évfolyamában megjelent szép méltatását, egyértelműnek látszik, hogy mindebben a politikai rokonszenvek és ellenszenvek, valamint természetesen a kor politikai és cenzúravizszoynainak is volt szerepe.

KÓKAY GYÖRGY

A Reisach- és a Jankovich-féle könyvgyűjtemények történetéhez.¹ Az Országos Széchényi Könyvtár kódex-gyűjteményének egyik legrégebb darabja az a Cod. Lat. 3. jelzetet viselő, a IX. sz. második negyedében² másolt kódex, amely Boethius *De institutione arithmetica* c. művét tartalmazza, és korábbi tulajdonosai között volt Johannes Adam von Reisach és Jankovich Miklós. Ebben a sorsban több kézirat, ősnymtatvány, antikva és egyéb értékes kiadvány osztozik, így – akaratán kívül – a címben szereplő német gyűjtő jelentős mértékben gazdagította nemzeti könyvtárunk állományát.

A Reisach család legjelesebb tagja az 1869-ben elhunyt Karl August, aki egyúttal utolsó férfi sarja (két lánytestvére nőtt még föl) a családnak. Az ő személye irányította a figyelmet a Reisachokra, ennek köszönhetjük, hogy legalább annyit lehet tudni az apáról, Johannes Adamról, mint amennyit tudunk. Ifj. Karl August ugyanis (szül. 1800, tanulmányait Neuburgban kezdte 1810–12, utána 1816-ig Münchenben folytatta egy bencés szerzetes vezetésével, majd különböző egyetemekre járt) 1824-ben hosszú megfontolás után úgy döntött, hogy papi pályára lép (a családnak két mélyen hívő keresztény tagja volt, édesanyja és 1816 óta Innsbruckban élő nagybátyja, Ludwig – mindkettőjükhez meleg emberi kapcsolat fűzte). Apja ekkor már négy éve halott volt. A fiú akkor megfogadta: „Ich werde die Ehre der Familie wiederherstellen!” s Holl³ lelkes szavai szerint „Und er hat sein Wort gehalten, wenn auch die Vorsehung alles ganz anders lenkte, als er sich damals dachte. Nicht als grosser Staatsmann oder Weltgelehrter sollte er den Gipfel der Ehren ersteigen, sondern als Kirchenfürst und Gottesmann. Die irdische Ehre folgte ihm dann von selbst nach wie der Schatten der Sonne”. 1836-ban Eichstätt püspöke lett, 1847-ben müncheni érsek, ahonnan a világi hatalommal való összeütközése miatt 1855-ben távoznia kellett, kardinálistként Rómába került, s mint az első vatikáni zsinat első pápai legátusa hunyt el. Halála után előbb egy rövid nekrológ jelent meg,⁴ majd W. Molitor írt róla⁵. A tudományos kutatást J. B. Götz indította meg, ugyanő foglalja össze a (jórészt nehezen hozzáférhető) irodalmat⁶. Megtudjuk, hogy a csa-

¹ Köszönöm Vízkelety Andrásnak mindenre kiterjedő szíves segítségét. A cikk olvasható a <http://www.cs.elte.hu/~gam/> hely alatt, s a szerző a gam@cs.elte.hu címen szívesen látja az Olvasó észrevételeit.

² BISCHOFF, B.: *Die Abtei Lorsch im Spiegel seiner Handschriften*. In: *Die Reichsabtei Lorsch. Fs. zum ... Stiftung 764. II*. Darmstadt, 1977.[= 1974] és Lorsch, 1989². 47–52.

³ Alant idézett mű 342.

⁴ M., Ch. = Katholik 1870. 129–150.

⁵ In: *Deutschlands Episkopat in Lebensbildern*. II. Würzburg, 1874. 135–172.

⁶ *Historisch-politische Blätter für das kathol. Deut.* 1918. 266–272. Uo. 1918. 269...426. K. HOLL szolgál újabb adatokkal, a 469. és 679. lapok között pedig A. DOEBERL dolgozza föl az 1837–55 közötti éveket. L. még *Allgemeine deutsche Bibliographie*. 28. 1889. 114–115.; *Wetzer u. Welte's Kirchenlexikon* 10. Freiburg/Br. 1897², 988–990.; *LThK*¹ 8, 750–1, *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte*. München 1973–1975², 2, 2289. GARHAMMER, E.: *Seminaridee u. Klerusbildung bei Karl August Graf von Reisach: eine pastoralgeschichtliche Studie zum*